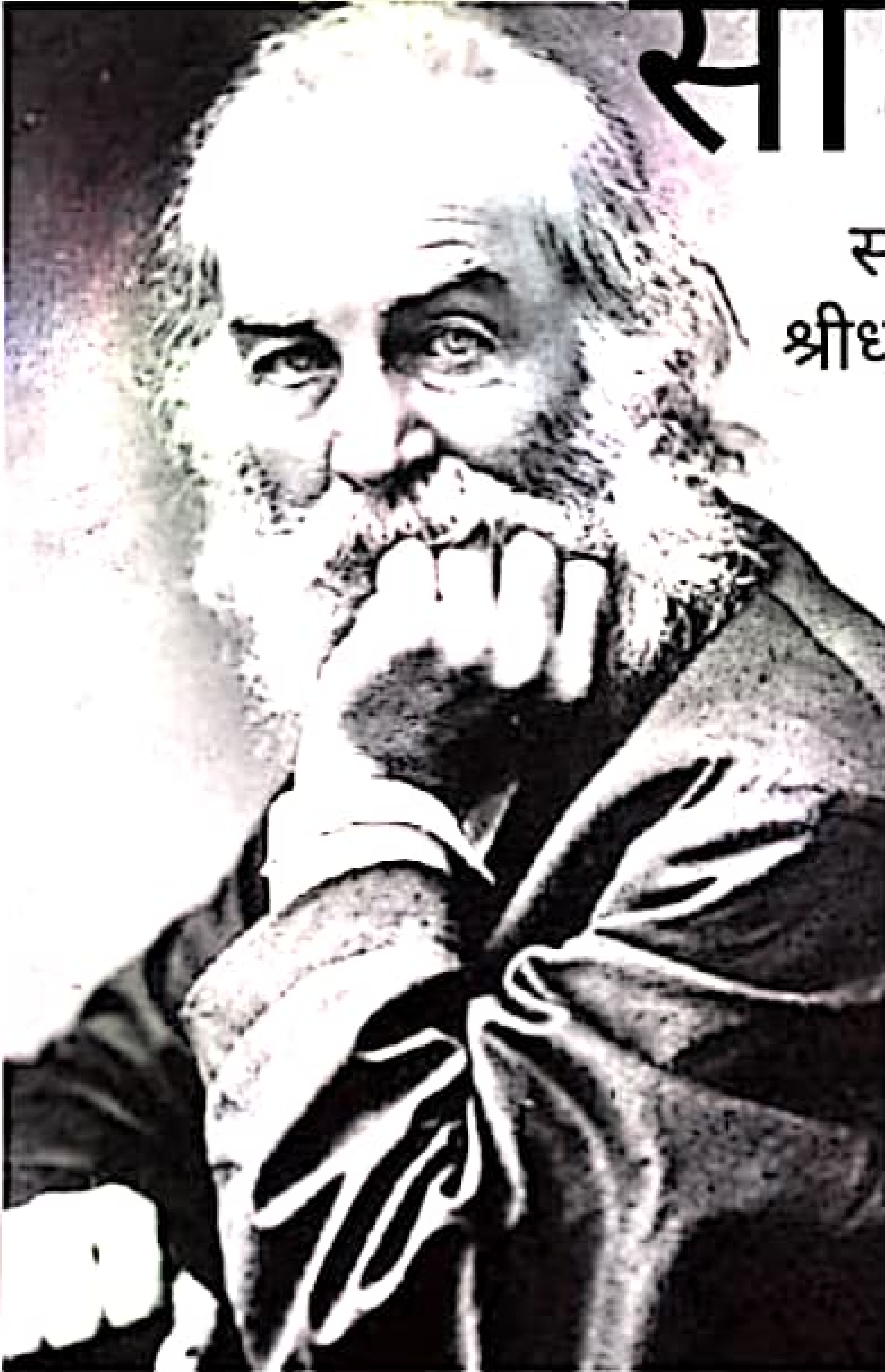
सौष्ठव

संपादक
श्रीधर तिळवे

1999
सौष्ठव अंक अकरावा

सौष्ठव

संपादक : श्रीधर तिळवे

सहाय्यक संपादक : मंगेश बनसोड

या पुरवणीतील साहित्य

महान मॉडर्न कवी–१ व्हॉल्ट व्हिटमन

जगाच्या इतिहासात अनेकदा एखाद्या राष्ट्राला एखादी विशिष्ट भूमिका जणू सोपवलेली असते. आधुनिकतेच्या संदर्भात वैश्य जाणीवेची भूमिका अमेरिकेवर सोपवण्याचा जणू नियतीने चंग बांधला होता. त्यामुळेच ज्याला आधुनिक म्हणता येईल असा पहिला कवी अमेरिकेत जन्मला. अमेरिकेला ना परंपरा होती ना इतिहास. त्यामुळेच स्वतःची ओळख शोधणारा आधुनिक माणूस आणि स्वतःचा चेहरा शोधणारी अमेरिका (U.S.A.) ह्यांच्यात एक नाते होते. अमेरिकेला स्वतःच्या कवितेचा चेहरा सापडला तो अठराशे पंचावन्न साली प्रसिध्द झालेल्या व्हॉल्ट व्हिटमनच्या Leaves of Grass ह्या कविता संग्रहात. त्यातील One's self I sing ही कविता बघण्याजोगी आहे.

ONE'S SELF I sing, a simple separate person
Yet utter the word Democratic, the Word En Masse
Of physiology from top to toe I sing
Not physiology alone nor brain alone is worthy for the Muse
I say the form complete is worthier for
The female equally with the Male I sing

Of Life immense in passion, pulse, and power.
Cheerful, for freest action formed under the laws divine
The Modern Man I Sing

ही कविता म्हणजे जिला आज आधुनिक अमेरिकन माणसाची जीवनशैली म्हणतात तिचा जाहिरनामाच होती (ह्यातील लाईफ इमेन्स इन पॉवर हेही बघण्याजोगे आहे जणू सुपर पॉवर बनण्याची ती नांदी होती). व्हिटमनचे गाणे हे आधुनिक असले तरी निराशेचे नाही ते अमेरिकन माणसासारखे ऑप्टिमिस्टीक आहे. पारंपारिक वृत्तांची आणि भाषाशैलीची मोडतोड करतच व्हिटमनने नवी दीर्घ ओळींची कविता जन्माला घातली. आधुनिक कवितेचा मुक्तपणा प्रथम व्हिटमनमध्येच ताकदीने सळसळला मात्र ह्या छंदाला शेक्सपियरच्या नाटकातील फ्लीवर्ससारखा एक नाद आहे. ह्याचा अर्थ आधुनिक जीवनातील परस्पर विरोधाची त्याला जाणीव नव्हतीच असे नाही पण त्याचा अमेरिकन अहंकार

Do I contradict myself
Yes I contradict myself
I am large, I contain multitudes

असे खणखणीत उत्तर सुचवीत होता. मायकोव्हस्कीचा इगोट्रीझम जर मागे शोधत गेलो तर तो आपणाला शेवटी व्हिटमनपर्यंत आणून सोडतो. व्हिटमनवर केवळ ग्रीसचा प्रभाव नव्हता तर तो चक्क भारतीय प्रभावही घेऊन होता. अमेरिकन माणसाला इमर्सनने भारतीय अध्यात्माशी परिचीत केले होते. व्हिटमन त्याच्याद्वारे भारताला भेटला आणि नंतर त्याने Passage to India ह्या नावाची एक कविताच लिहीली. (विवेकानंदाना इमर्सन आवडत होता हे माहीत असेलच). अध्यात्म्याशिवाय जीवन पूर्ण नाही हे ह्या पहिल्याच आधुनिक कविला फार चांगल्या रितीने कळले होते. व्हिटमन हा स्वतःला नव्या युगाची प्रभात समजत होता. पुढे हाच धडा रशियात मायकोव्हस्कीने, लॅटीन अमेरिकेत नेरुदाने आणि पुढे मराठीत नारायण सुर्वे ह्यांनी गिरवला.

श्रीधर तिळवे

***

शक्तीपाताचे सूत्र

मंगेश काळे

भाषेला येत राहते उबळ, आपण तिच्या तोंडून
सचिव सांडतो
कामातूर व्यंजनांनी घोर कामेच्छा
शब्दाआड लपून
सळंसळत जीव्हाग्रावर झेलते
भाषेचे सुखद थेंब

भाषेला काहीच सांगायचे नाहीये
कवीची कामेच्छा
लोंबतेय भाषेच्या दोरीवर
कवी आणि कावळा
एकाच फांदीवर बसून कुरतडताय
व्याकरण भाषेचं

दृष्टान्त - १

कावळ्याने सांडले पंखातून
रात्रीचे १५ वाजून १३ मिनिट
कवि उरला वेळ सत्कारणी लागावा म्हणून खाजवतोय
आयाळ घड्याळाची
घड्याळ एक निरूपद्रवी वस्तू आहे
ते बोलत नाही कोणतीच भाषा
तरी घड्याळावाचून अडत नाहीए भाषेचं
भाषा काट्यावर पाय देवून सरकतेय
पळापळाने पुढे...
अन् काटा फिरतोय तबकडीवर
कवीच्या गोल गोल कवितेत

दृष्टान्त - २

एक रात्र सरते सरते
स्खलनातून
एक रात्र विरते-विरते
मरणातून
एक रात्र काजळ माया डोळ्यातली
उरते उरते फक्त तेवढी असण्यातून
एक रात्र अर्धीमुर्धी
ओठावरली
सरते सरते कधी एकटी स्वप्नातून
रात्र एकटी नीट धाकटी
सळसळ सळते चित्रातून
सुटतो-तुटतो धागा एकटा वस्त्रातून
रात्र एकली
दिवस एकला
उभे तिष्ठत कौमार्याच्या वेशीवर
चळत - चढते
भाषेच्या स्खलनातून

दृष्टान्त - ३

सांडला चंद्र कामातूर उरला घडीभर सरला छताच्या सरणातून...

कामेच्छेचे एक बोट उभं छताकडे
दुसरे वळले जमीनीत
जमीनीला घोर
निरभ्र आकाशाचा.
आकाश एका भुसभुशीत रात्री
कोरून काढल्या चित्रासारखे
दुरून लख्ख पांढरे दिसणारे,
सोलून स्वच्छ केल्या गरासारखे.,
कामेच्छचे गद्यरुप...
अडखळत सांडते
पानापानात...
वक्रतुंड महाकाय इच्छेची सोंड
वळवते कूस माणसाची
माणूस: चंद्र: कामेच्छा: रात्र: आकाश
काहीच हाती लागत नाही भाषेच्या

शक्तीपाताचे सूत्र

मंगेश काळे

भाषेला येत राहते उबळ, आपण तिच्या तोंडून
सचिव सांडतो
कामातूर व्यंजनांनी घोर कामेच्छा
शब्दाआड लपून
सळसळत जीव्हाग्रावर झेलते
भाषेचे सुखद थेंब

भाषेला काहीच सांगायचे नाहीये
कवीची कामेच्छा
लोंबतेय भाषेच्या दोरीवर
कवी आणि कावळा
एकाच फांदीवर बसून कुरतडताय
व्याकरण भाषेचं

दृष्टान्त - १

कावळ्याने सांडले पंखातून
रात्रीचे १५ वाजून १३ मिनिट
कवि उरला वेळ सत्कारणी लागावा म्हणून खाजवतोय
आयाळ घड्याळाची
घड्याळ एक निरूपद्रवी वस्तू आहे
ते बोलत नाही कोणतीच भाषा
तरी घड्याळावाचून अडत नाहीए भाषेचं
भाषा काट्यावर पाय देवून सरकतेय
पळापळाने पुढे...
अन् काटा फिरतोय तबकडीवर
कवीच्या गोल गोल कवितेत

दृष्टान्त - २

एक रात्र सरते सरते
स्खलनातून
एक रात्र विरते-विरते
मरणातून
एक रात्र काजळ माया डोळ्यातली
उरते उरते फक्त तेवढी असण्यातून
एक रात्र अर्धीमुर्धी
ओठावरली
सरते सरते कधी एकटी स्वप्नातून
रात्र एकटी नीट धाकटी
सळसळ सळते चित्रातून
सुटतो-तुटतो धागा एकटा वस्त्रातून
रात्र एकली
दिवस एकला
उभे तिष्ठत कौमार्याच्या वेशीवर
चळत - चढते
भाषेच्या स्खलनातून

दृष्टान्त - ३

सांडला चंद्र कामातूर उरला घडीभर सरला छताच्या सरणातून...

कामेच्छेचे एक बोट उभं छताकडे
दुसरे वळले जमीनीत
जमीनीला घोर
निरभ्र आकाशाचा.
आकाश एका भुसभुशीत रात्री
कोरून काढल्या चित्रासारखे
दुरून लख्ख पांढरे दिसणारे,
सोलून स्वच्छ केल्या गरासारखे.,
कामेच्छचे गद्यरुप...
अडखळत सांडते
पानापानात...
वक्रतुंड महाकाय इच्छेची सोंड
वळवते कूस माणसाची
माणूस: चंद्र: कामेच्छा: रात्र: आकाश
काहीच हाती लागत नाही भाषेच्या

दृष्टान्त - ४

तीव्र ग्रासलेला एक कुणीही
देव दुर्लभ सळसळणारी कुणीही
स्थळ काळ वेळ नसणारा कुणीही
कागद पेन हात नसलेला कुणीही
नसलेपणातून त्रासलेला कुणीही
असलेपणातून साचलेला कुणीही
कुणीही नावाचा एका रात्री संथ डुलकीवर
ढकलल्या जातो भाषेच्या मायाजाळात

दृष्टान्त - ५

किती मिनिटांनी किती वाजता
किती रात्री बेरात्री
कितव्या चॅनेलच्या पडद्यातून
सांडते चरित्राची सळसळ

कोणी एक अश्वत्थामा
कोणी एक भगवान शंकर
कोणी एक पँथर
कोणी एक काऊंटडाऊन
कोणी एक पॉप शो
कोणी एक स्टार मूव्ही
कोणी एक रहेमान
कोणी एक आर्.डी.
कोणी एक झेपावतो पडद्यावर
कोणी एक निसटतो पडद्यातून
कोणी एक काहीच देणं नाही लागत कोणाचं
कोणी एकला कोणाशीच काही
घेणं देणं राहत नाही
कोणी एक थकल्या चष्म्यातून
पुसतो रात्र
कोणी एक वाकल्या रात्रीतून
पुसतो मांड्या
कोणी एक आरवतो अर्ध्या रात्री
कोणी एक उजाडायची वाटही
पहात नाही
भाषेशिवाय निघून जातो अबोल्याने ओठातून.

दृष्टान्त - ६

एक ॲडिशनल शेंडी
केसांशिवाय उगवलेली
एक एक्स्ट्रा नाळ
दाईनीने कापून फेकलेली
एक अतिरिक्त अवयव
मोफत पदरात पडलेला
एक जादा कातडी
शरीरभर पसरलेली
एक पुन्हा हातच्याला
हातचा नसलेला
एक अधिक अनिवार्य
सतत ठिगळ जोडणारा
एक एकापेक्षा अधिक एक
तर्र ऽऽ आयुष्याच्या कमरेत खोचलेला
एक वजा झालेला स्वतातून
भाषेशिवाय ... भाषेतून

दृष्टान्त - ७

मेल्यानं काय होत नाही
जगल्याने काय काय होत राहतं
आपण हलवली जीभ लावली टाळ्याला
हलले अवघे अंबर सुदीक भाषेचे
रिते होता येत नाही आभाळाला अधे-मधे
ओळखावी लागते नक्षत्राची भाषा
तळटिपेतून भाषेच्या नक्षत्र घोंघावतात
कवीच्या नाकातोंडात
कवी गुदमरतो
आख्खे वर्तमान भयभीत होवून जाते कवीचे
भूतकाळाची मेणबत्ती गच्च पकडून कवी
प्रकाशतो पुन्हा पुन्हा
मेल्यानं काय होत नाही
जगल्यानं काय काय होत राहतं

दृष्टान्त - ८

तुडूंब भरल्या माठाला
रितं व्हायचं असतं?
नक्षत्र झिम्माड कोसळल्यावर

आभाळ रितं होतं?
संभोगानं रितं होता येतं पुरूषाला?
भाषेशिवाय सांडता येतं
माणसाला?

दृष्टान्त - ९

एक मोट रिती होते
सूर्यास्तानंतर
एक काळोख उतरतो
मोटीत पाण्यासह
पाण्याचे सरत नाही मोटीशिवाय आयुष्य
मोटीच्या तळाशी पाणी शोधते
तळ जमीनीचा भाषेशिवाय

दृष्टान्त - १०

शब्दाशिवायच्या खेळातल्या उंदीर
वाक्याशिवायच्या खेळातली मांजर
पानभर गद्यात गुरगुरत राहणारा कुत्रा
पुस्तकभर पानात चरत जाणारी गाय
लायब्ररीच्या खुळचट कपाटातली पागोळी
अन् भाषेच्या खेळातला दिलफेक कवी
सांडत राहतात आपआपलं चरित्र
भाषेशिवाय -

दृष्टान्त - ११

चारित्र्याच्या खोल पाण्यात
सळसळत मासळी कामावेगाची
काम-कर्त्याच्या हातापायात भरते अग्नी
वेगाची सुई फिरते कर्माची मांडोळी
दोन देहातून हलत नाही वारा
इतक्या सान्निध्याच्या तळाशी
स्थिरावते पाणी
पाण्याशिवायच्या मासोळीला
सरकता येत नाही लाटे गणिक पुढे
ती धडकते भाषेच्या कर्मठ दगडवार
अन् स्त्रवते पाण्यातून भाषेशिवाय

दृष्टान्त - १२

एरव्ही सांडता आले असते
चित्रातून
कुंचला सैलावतो बोटांच्या बरहुकूम
सांडतो थेंबाथेंबाने आयुष्य
कागदावर
खरे तर रिते व्हायचे असते
बोटांना
बोटांशिवाय कुंचल्याचे अडत नाही काही
घडत नाही बोटांशिवाय कुंचल्याकडून,
या संबंधात
नीट कोणालाच होत येत नाही
रिते भाषेशिवाय

दृष्टान्त - १३

उडू दे तुझा कापूर
झडू दे तुझे निरांजन
घडू दे जळणे वातीचे बिनबोभाट
पडू दे राख पायाशी विस्तवाच्या
मोडू दे तुझ्या जळक्या घराचे वासे
पडू दे तुझ्या रमलातले उलटे फासे
सांडायचेच जर बेंबीच्या देठापासून
सुटू दे हा आगीचा लोळ माझ्यातला

दृष्टान्त - १४

शब्दांशिवायचा
अगडबंब परमेश्वर उच्चारत नाही कोणताच
शब्द आपल्यासाठी
आपण वाट पाहतो त्याच्या ओठांच्या हालचालीची
सगळी कुमक रोखून ठेवलेली त्याच्या पातळीवर
तो कधीतरी बोलेलच
बोलल्याशिवाय ईश्वराचे कार्य संपणार नाहीये
भाषेशिवाय का होईना
ईश्वराचे असणे सांडेल शब्दातून
तेव्हा शक्तीपाताशिवाय स्खलन होईल
पुरूषाचे
पुरूषाशिवाय स्त्रीचे

दृष्टान्त - १५

इंद्रियाच्या ऐरणीतून
खदखदत बाहेर पडते भाषा
भाषा या मनहूस दिवसातली
सरस शेकोटी उब देणारी
भाषा गव्हाळ मांड्यातली उर्जा यंत्र
बदहवास मोसमातलं
भाषा इन्कलाब हरदम हरदम
झिजून झिजून चालल्या दिवसातलं
भाषा प्रत्येकाच्या ओठावरची साय
आखरी उत्तेजनातली
भाषा पाहते
इंद्रियांच्या इंद्रायणीत - वाहून चालले
आपले अस्तित्व
वाचते ओळ न् ओळ
बुडू लागल्या गाथेची
भाषा नुस्ती आग आग
आख्या जिंदगीची
भाषा पहिला सुस्कारा
स्खलनानंतरचा
जी येते जवळ अगदी जवळ
तेव्हा बोलायेचच विसरून गेलेलो असतो आपण

दृष्टान्त - १६

आपण बोलून चालून
थकलोय वाचून वाचून
वाचल्याशिवाय मेल्याचं हाड उगाळल्या जात नाही...
मेल्याशिवाय कोणतंच पान तरत नाही पाण्यावर
कोणी सुदामा पांडे
भाषेच्या घशात हात घालून बाहेर काढतो
बत्तीशी
दाखवतो आपले ॲडीक्ट दात
आचकट विचकट हसून
त्याच्या डोक्यात
मरून पडलेत कित्येक शब्द उच्चारल्याशिवाय
ज्यांच्या प्रेताचं ट्यूमर
भडऽऽक्कन फुटतं
सुदाम पांडे नावाचा
कोणीही
कधीही
भाषेशिवाय स्त्रवत राहतो आपल्यातून...

भारतीय शिक्षणव्यवस्था आणि मराठी माध्यमाचा प्रश्न

भाग ६

श्रीधर तिळवे

शिक्षणातील शिक्षक हा महत्त्वाचा घटक असल्याने ह्या संदर्भात खालील गोष्टी शिक्षकांनी तातडीने लक्षात घ्यायला हव्यात आणि आपणही शिक्षकाबाबतीत काही गोष्टी करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

(१) प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षण हाच विद्यार्थ्यांच्या जडणघडणीचा कालखंड असतो. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील सुप्त क्षमता ह्याच काळात कळतात. त्यामुळे विद्यार्थ्याला हाताळण्यासाठी सर्वात चांगले शिक्षक ह्याच काळात त्याला मिळायला हवेत; पण प्रत्यक्षात नेमके उलटे घडते. ह्याला कारण आपल्याकडे (खरेतर जगभर) प्राथमिक शिक्षकाला पगार सर्वात कमी व प्राध्यापकांना सर्वात जास्त असतो. त्यामुळे जे चांगले शिक्षक असतात ते नेहमीच प्राध्यापक होणे पसंत करतात आणि प्राथमिक शिक्षक म्हणून आपल्या हाती गाळ येतो. हे जर बदलायचे असेल तर क्रम उलटा करायला हवा. प्राथमिक शिक्षकांना पगार सर्वात जास्त व प्राध्यापकांना त्याहून कमी द्यायला हवा. व्यावहारिक पातळीवर प्राध्यापक हे स्वीकारणार नाहीत; तर निदान प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षकांचा पगार प्राध्यापकांच्या बरोबरीने आणायला हवा. पाया भक्कम असेल तर इमारत नीट उभी राहते. स्थापत्यकलेचा एवढा नियम शिक्षणात पाळायला हवा.

(२) चांगल्या शिक्षकाला अधिक पगार व वाईट शिक्षकाला कमी पगार असे गुणवत्तेच्या निकषावर वेतन द्यायला हवे. ज्या शिक्षकाच्या पिरीयडसना विद्यार्थी अधिक हजेरी लावतात त्याला अधिक वेतन मिळायला हवे. जर शक्य झाले तर आपली पध्दत एवढी लवचिक असायला हवी, की विद्यार्थ्यांनीच त्या त्या पिरीयडचे वेतन त्या त्या शिक्षकाला द्यावे. किंवा महिन्याची फी त्याला द्यावी. त्यामुळे ह्या क्षेत्रात जे अडाणी शिक्षक आहेत ते आपोआपच निघून जातील आणि चांगले शिकवणाऱ्यांना अधिक पैसा मिळेल. आज क्लासेसच्या सिस्टिममध्ये खाजगी पातळीवर ही गोष्ट आलीच आहे ती सरकारी पातळीवर आणायला काहीच हरकत नाही. ज्या विद्यार्थ्यांना फी देणे शक्य नाही त्यांची फी सरकारने विद्यार्थी ज्याप्रमाणे हजेरी लावेल त्या प्रमाणे द्यावी. पूर्वी हे सगळे करणे अवघड होते, पण आता संगणक आल्याने हे सहज शक्य आहे. प्राथमिक शाळेत हे कदाचित शक्य होणार नाही. पण माध्यमिक व महाविद्यालयीन पातळीवर हे शक्य आहे. निदान महाविद्यालयीन पातळीवर तरी ही पध्दत राबवायलाच प्रथम सुरुवात करावी.

(३) आपल्याकडे आजचा शिक्षक एक नोकरशहा बनलाय; त्यामुळे तो पाट्या टाकतोय. मध्यंतरी तथाकथित समाजवादाचे वारे सर्वच देशांच्या पायावरून गेल्याने सर्वच देशांना लकवा मारलाय. सुदैवाने भांडवलशाही विजयी झालीये. तिचा अंगीकार करून शिक्षकांना ज्या स्थिर नोकऱ्या दिल्या जातात त्या बंद करतात. आम्हा भारतीय लोकांना स्थैर्य ह्या गोष्टीची इतकी सवय झालीये की अस्थैर्यातच चैतन्य असते ही गोष्ट आम्ही साफ विसरून गेलोय. आमचे सर्वच शिक्षक परमनंट झाले की बनचुकेपणा दाखवतात. खरेतर शिक्षकच नव्हे तर सरकरी नोकराबाबतही हीच स्थिती आहे. हे परमनंट करायचे प्रकरण येती पन्नास वर्षे तरी आपण बंद करावे. फार फार तर पाच-दहा वर्षाचे करार करावेत; मात्र वीस वर्षे सर्व्हिस केली की शिक्षकाला पेन्शन वगैरे सवलती मिळायलाच हव्यात; किंबहुना इतर कुठल्याही सेवेपेक्षा इथे पेन्शन जास्त मिळणे आवश्यक आहे.

(४) शिक्षकांनी आधुनिक काळात ज्या गोष्टी समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यांतील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शिक्षकाचे बदललेले स्थान. पूर्वी शिक्षणात गुरू केंद्र होता, तर विद्यार्थी परीघ होता; पण आज ज्ञानाचा स्फोट (explosion of knowledge) झाल्याने विद्यार्थी हा शिक्षणाचा केंद्र व गुरू परीघावर आला आहे. दरवर्षी ज्ञानात इतकी नवीन नवीन भर पडत चाललीये की मानवाला जे ज्ञान गेली तीन हजार वर्षे नव्हते ते विसाव्या शतकाच्या पहिल्या पन्नास वर्षात प्राप्त झाले आहे. गेल्या पन्नास वर्षात जेवढे ज्ञान होते तेवढे ज्ञान ह्या पाच वर्षात प्राप्त झाले आहे. त्याचा परिणाम आज असा झाला आहे की, सजग विद्यार्थी हा गुरूपेक्षा अधिक आधुनिक ज्ञानाने व्याप्त असू शकतो; कारण बहुतेक गुरू काही वर्षानंतर थांबतात. त्यांची ज्ञानलालसा कमी होते. त्याउलट विद्यार्थी नुकताच शिकायला लागल्याने तो जुने आत्मसात करून नवीन ज्ञानाकडे जातो. तेव्हा ह्यापुढे शिक्षकालाही सतत शिकायलाही लागणार. पूर्वी ज्ञानाची वाढ अतिशय संथ असे. त्यामुळे साहजिकच गुरूकडे अनुभव व आयुष्य ह्या दोन्ही गोष्टी जास्त असल्याने त्याच्याकडे शिष्यापेक्षा नेहमीच ज्ञान जास्त असे. आता मात्र ती स्थिती राहिलेली नाही. त्यामुळे old is gold हे खरे असले तरी New Is Platinum And Uranium हेही तितकेच खरे आहे, तेव्हा शिक्षकाने शिकण्याची क्रिया चालू ठेवावी नाहीतर विद्यार्थी ओल्ड इज ॲल्युमिनीयम म्हटल्याशिवाय राहणार नाहीत. किंबहुना अशा ॲल्युमिनियमची क्वान्टीन्टी वाढते आहे. ह्या ज्ञानाच्या स्फोटामुळे जो आदर पूर्वी गुरूला मिळत होता तो आता मिळणार नाही; किंबहुना गुरू म्हणजे ज्याला लेक्चरला जाण्यापूर्वी दोन तास आधी जे ज्ञान तो विद्यार्थ्यांना देणार आहे ते माहित असलेला मनुष्य अशी आधुनिक व्याख्या झाली आहे. त्यामुळे शिक्षकांनी गुरुपौर्णिमेची, त्या आदराची अपेक्षा बाळगू नये. आजकाल गुरु व शिष्य दोघेही शिकत असतात. अनेकदा गुरुच थांबतो व विद्यार्थी पुढे जातो. त्यामुळे ब्राह्मण व क्षत्रिय जाणिवेत गुरुची जी ईश्वरासारखी किंवा राजासारखी भूमिका होती ती सोडून त्याने वैश्य जाणिवेतील मित्राची भूमिका स्वीकारावी. पूर्वी विद्यार्थी आंधळा व गुरूं ज्ञानाचे डोळे असलेला डोळस, शिष्याला तिमिरातून प्रकाशाकडे नेणारा असा होता. आता दोघेही डोळस आणि दोघांनाही प्रकाशाकडे जाणारे सहयात्री म्हणून प्रवास करायचा आहे. दोघांत गुरुला चालण्याचा अनुभव अधिक आहे एवढंच.

(५) हल्ली सर्व शिक्षण म्हणजे माहिती पुरवणारी केंद्रे झाली आहेत. भूतकाळात काय झाले त्याची माहिती फक्त शिक्षक देतात. संगणकाच्या ह्या युगात इन्फर्मेशन फिडींग आऊट ऑफ डेट वाटते; कारण तेच काम करायचे असेल तर शिक्षकाऐवजी शाळेत कॉम्प्युटर बसवलेले जास्त चांगले. तेव्हा Teacher shouldn't be a computer; he should be gardner हे

आपण लक्षात ठेवायला हवे. To educate ह्या क्रियापदाचा मूळ अर्थ To draw out हा आहे. तेव्हा जे आत आहे ते बाहेर काढणे अत्यंत आवश्यक आहे. किंबहुना शिक्षकाचे हे महत्त्वाचे कार्य आहे. त्यासाठी विद्यार्थ्याला शंकेखोर बनवणे, विचार करायला शिकवणे हे महत्त्वाचे आहे; किंबहुना कसे शिकायचे हे विद्यार्थ्याला शिकवणे म्हणजे शिक्षण होय.

(६) शिक्षणक्षेत्रात विसाव्या शतकात घडलेली सर्वात मोठी घटना म्हणजे प्रथमच विद्यार्थी व विद्यार्थिनी एवढ्या मोठ्या संख्येने एकत्र शिक्षण घेऊ लागले. भारतात सर्व जातिधर्मांचे युवक व युवती सर्व स्थळी एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर एकत्र येण्याची ही पहिलीच वेळ आहे. त्यामुळे कधी नव्हे ते तरुणांचे संघटन आज शक्य झाले आहे. ह्या संघटनातून काही प्रश्न निर्माण होणे अटळ आहे. शिक्षकांनी ह्या प्रश्नांना खुल्या दिलाने सामोरे जाणे आवश्यक आहे. समाजानेही विद्यार्थी संघटन ही वस्तुस्थिती स्वीकारली पाहिजे. अलीकडेच सुधाकरराव नाईकांनी मुख्यमंत्री असताना चांगले विद्यार्थी निवडून येत नाहीत म्हणून इलेक्शन्स बंद करण्याचा फतवा काढलाय. समस्येपासून आपण कसे पळ काढत असतो त्याचे हे उदाहरण आहे. एखादी गोष्ट नीट चालत नसेल तर त्यावर बंदी हा काही योग्य उपाय असू शकत नाही. नाईकांचेच तर्कशास्त्र त्यांच्या राजकारण क्षेत्राला लावले तर भारतातील सर्व निवडणुका बंद कराव्या लागतील. कारण ह्या निवडणुकांतूनही चांगले राजकारणी निवडून येत नाहीत; पण आपल्या निवडणुका बंद कराव्यात असे कुठलेच राजकारणी म्हणणार नाहीत; पण विद्यार्थ्यांच्या निवडणुका बंद करायला शिक्षकांपासून राजकारण्यांपर्यंत सर्वजण तयार. वास्तविक लोकशाहीची खरी आणि खोटी ताकद. तिचे गुणदोष ह्या विद्यार्थी निवडणुकांत कळतात् हेही एक तऱ्हेचे शिक्षण असते, तेव्हा विद्यार्थ्यांच्या संघटनात्मक प्रश्नाला शिक्षकांनी खुल्या दिल्याने सामोरे जावे हे उत्तम.

(७) आधुनिक शिक्षणातील लैंगिकतेचा प्रश्न हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. प्राचीन काळी हा प्रश्न निर्माण झाला नव्हता; कारण स्त्रीपुरुष एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर एकत्रच येत नव्हते. कारण स्त्रीला मुळात शिक्षणाचा अधिकारच नव्हता स्त्रियांचे शिक्षण हे अनेकदा झालेच तर घरी होत असे. त्यातच दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे मुलामुलींचे लग्न लहानपणीच ठरे किंवा वयात आल्या आल्या ताबडतोब होई. त्यामुळे वयात आल्या आल्या स्त्रीपुरुषांना लैंगिक सुख मिळत असे. Sex Starvation अस्तित्वातच नव्हते. त्यातच प्राचीन काळी आपला कामाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन निर्मळ व निकोप होता. त्यामुळेच कामशिल्पे व कामशास्त्रे इथे निर्माण झाली; पण नंतर धार्मिक शिकवणुकीने आणि इंग्लंडच्या तथाकथित ख्रिश्चन प्युरीटनीझममुळे कामवासनेबाबतची पापभावना वाढीस लागली. आधुनिक काळात शिक्षणाचे वय २५ वर्षापर्यंत गेले आहे. त्यामुळे १६ ते २५ ह्या कालखंडात ह्या कामाचे करायचे काय? हा प्रश्न प्रथमच निर्माण झाला आहे. कारण प्रथमच वय वर्षे १६ ते २५ ह्या दरम्यान तरुण-तरुणींचा वर्ग एवढ्या मोठ्या संख्येने एकत्र येत आहे. ह्यासाठी आपल्यापुढे दोन मार्ग आहेत; पहिला गांधीवादी ब्रह्मचर्याचा व दुसरा आपल्या आदिवासी परंपरेत असलेल्या युवागृहाचा! ह्यातील पहिल्या पर्यायात आवश्यक असलेला संयम जिथे गांधींजवळच नव्हता तिथे तो सामान्य माणसाला साधेल हे अशक्य आहे. कामदमनाचे वाईट परिणाम आधुनिक मानसशास्त्रज्ञांनी सिद्ध केले आहेत. तेव्हा भारतीय परंपरेतील आदिवासी जमाती जशा राहतात, नवीन नवीन Sex partner बरोबर रात्र घालवतात व त्यातून पती-पत्नी शोधून तिच्याशी/त्याच्याशी विवाह करतात, तशीच मोकळीक नवीन पिढीला द्यावी. ह्यासाठी दोन गोष्टी व्हायला हव्यात. कॉलेजमधे आज सर्वत्र जी कॅन्टिन्स आहेत त्यांचे युवागृहात रूपांतर करायला हवे, की तिथे जेवणापासून नृत्यापर्यंत सर्व गोष्टींची सोय करायला हवी. ह्या युवागृहांत त्याला जोडूनच वीस खोल्या बांधाव्यात. मधला हॉल हा नृत्यापासून नाटकापर्यंत, फॅशन शोपासून सेमिनारपर्यंत सर्वच गोष्टींना वापरता येईल एवढा मोठा असावा. अर्थात सेमिनारच्या वेळी व शिक्षणाच्या वेळी खोल्या बंद असाव्यात व सायंकाळी त्या खुल्या कराव्यात. आजकाल मुलामुलींच्या वसतीगृहात विरोधी सेक्सला आत यायला परवानगी असत नाही. क्वचित मुंबईत हॉस्टेल-डेला ही परवानगी दिलेली आढळते. त्याऐवजी सर्वच सुट्ट्यांच्या दिवशी अशी अनुमती द्यावी. जर शक्य असेल तर सातही दिवस ही अनुमती द्यावी. विद्यार्थी किंवा विद्यार्थीनी खोलीत काय करतात तो त्यांचा खाजगी प्रश्न आहे. त्यात उगाच शिक्षकांनी ढवळाढवळ करू नये. लैंगिक संबंध ह्या वयात येणे हे नैसर्गिक आहे. त्यामुळे पहिली गोष्ट ज्या वयात हा अनुभव घेणे नैसर्गिक आहे त्या वयात अनुभव घेतला जाईल. दुसरी गोष्ट कंडोमचा शोध लागल्याने आणि आजकाल वयात आलेल्या सर्वांना कंडोम ही काय भानगड आहेत हे समजत असल्याने (इथे कॉलेजमध्ये लैंगिक शिक्षण दिले जाणार हे गृहीत धरले आहे. एडसमुळे आज ते काही महाविद्यालयात अपरिहार्य म्हणून चालू झाले आहे) गर्भधारणा टाळता येतील. ह्या गोष्टीचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे आज विद्यार्थी व विद्यार्थीनींचा जवळ जवळ ७०% काळ हा Sex starvation मुळे सेक्सवर चर्चा करण्यात जातो. ह्यातील बरीचशी चर्चा वायफळ व खोट्या फुशारक्या मारणारी असते. ह्या वेळेतील किमान ३५% वेळ आपणाला सहज वाचवता येईल. वसतिगृहातील सुधारणा ह्यासाठीच सुचवली की, भारतात जागेची टंचाई आहे. निवांत संग करावा अशा जागा मिळत नाहीत. ह्यातून श्रीमंत विद्यार्थी-विद्यार्थीनी हॉटेलमध्ये रुम भाड्याने घेऊन जे करायचे ते करतात. गरीब विद्यार्थ्यांची मात्र पंचाईत होते. अनेकदा तर ह्यासाठी मुलाला किंवा मुलीला शहराबाहेर किंवा घराबाहेर न्यावे लागते आणि त्यात भरपूर वेळ जातो. खरेतर आख्खा दिवस जातो. वसतिगृहे खुली केली तर सर्वांचाच वेळ वाचेल आणि हा वेळ विद्यार्जनात खर्च करता येईल.

(८) आपल्या शिक्षण पद्धतीतील आणखी एक मोठा घोळ म्हणजे आपल्या शिक्षणाच्या वेळा. आपल्या ऑफिसच्या आणि शिक्षणाच्या वेळा म्हणजे पाश्चात्त्यांचे मूर्ख अनुकरण आहे. संपूर्ण समाजव्यवस्थाच ह्या वेळेच्या बाबतीत मूर्खपणाला बळी पडलेली आहे; किंबहुना आपल्या मूर्खपणाचा कळस म्हणजे आपल्या कामकाजाच्या वेळा. भारतीय हवामानाचा विचार करता इथे दुपारी काम करणे योग्य नव्हे. प्राचीन काळी दुपारी वामकुक्षी घेत असत आणि शास्त्रीयदृष्ट्या ती बरोबर होती. विद्यार्थीही ह्याला अपवाद नसत. विद्यार्थ्याचे काम पहाटेपासून सुरू होई. ह्याचे पुनरुज्जीवन होणे आवश्यक आहे. सर्व महाविद्यालयांतील दुपारचे वर्ग बंद करून ते सकाळी व सायंकाळी भरवायला हवेत. आज कितीतरी विद्यार्थी ह्या वेळात क्लासेसला जातात. जे विद्यार्थी क्लासेसला जातात, ते त्यासाठी लवकर

उठतात. ते शाळेत पहाटे निश्चित येतील. खरंतर भारतातील सर्व ऑफिसेस व दुकाने ही दुपारी बंद हवीत; अर्थात आधुनिक काळात ए.सी.ची सोय झाल्याने कृत्रिम ताजेपणाही निर्माण करता येईल त्यामुळे जिथे संपूर्ण महाविद्यालय ए.सी. करणे शक्य असेल तिथे हवे तेव्हां वर्ग भरवावेत; अन्यथा प्राचीनकाळी सकाळी व संध्याकाळी वर्ग भरत, तीच पद्धत आपण परत चालू ठेवावी.

(९) आपल्या सर्व शिक्षणात, सुट्ट्या हाही असाच डोकेदुखीचा विषय आहे; किंबहुना सर्वांचाच तो प्रश्न आहे. इंग्रज हे ख्रिश्चन असल्याने व ख्रिश्चनांनी रविवारी चर्चला जाणे आवश्यक असल्याने (त्यांच्या धार्मिक शिकवणुकीतच आठवड्यात एक दिवस विश्रांती घे अशी धर्माज्ञा आहे) रविवारी सुटी घेणे गरजेचे आहे. आपण भारतीयांनी हल्ली कसलाही विचार न करता रविवार व शनिवार सुट्टी म्हणून स्वीकारलेत. ही एक आपण करत असलेली चूकच आहे. आपणाकडे उत्सवांच्या व सणांच्या दिवशी सुट्ट्या असत. त्यांचा इथल्या भूगोलाशी काही संबंध असे. ह्या सुट्ट्यांचेही पुनरुज्जीवन व्हायला हवे, मात्र भारतीय परंपरेनुसार ह्या सुट्ट्या घरी बसून न घालवता रंगपंचमी, होळी, दिवाळी, नवरात्र हे उत्सव त्या त्या महाविद्यालयात उत्साहाने साजरे व्हायला हवेत. ह्या दिवशी नृत्य, चित्रपट वगैरेंचा जल्लोष उडायला हवा. तेव्हा शनिवार रविवारच्या सुट्ट्या रद्द करून वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून आपल्या हवामानाला पूरक ठरतील अशा पद्धतीने उत्सवाच्या व सणांच्या सुट्ट्या साजऱ्या कराव्यात. भारताला ज्या सामाजिक संघटनाची गरज आहे त्याचा पाया इथे आपोआप घातला जाईल.

(१०) आज आपल्या माध्यमिक शाळांत व कलाक्षेत्रात साहित्याची जी दादागिरी चालू आहे ती नष्ट व्हायला हवी. आज एम्.ए सारख्या डिग्री फक्त साहित्यातच असतात. त्याऐवजी चित्रपट, नाटक ह्यामधे ह्या डिग्री चालू होऊन त्या केंद्रस्थानी असायला हव्यात. प्राचीन काळी साहित्य हीच मुख्य कला होती. आधुनिक काळात चित्रपट हीच मुख्य कला झाली आहे. सर्वच वर्तमानपत्रांच्या कला पुरवण्यांत आज चित्रपट डॉमिनेट झालेला आहे; कारण तो खरोखरच सर्वात लोकप्रिय कलाप्रकार आहे. आज आपण दैनंदिन जीवनात जेवढा वेळ टी.व्ही. आणि चित्रपट बघण्यात घालवतो तितका वेळ साहित्य वाचत नाही हे सूर्यप्रकाशाइतके स्वच्छ आहे. असे असूनही आपण शिक्षण मात्र साहित्यालाच केंद्रस्थानी ठेवून देत आहोत. त्यामुळे शिक्षणातून साहित्याचे विस्थापन (Displacement of Literature) व्हायला हवे ती काळाची गरज आहे. साहित्यातले अलंकार कळण्यापेक्षा चित्रपटाची शॉट डिव्हिजन कळणे अधिक आवश्यक आहे. पाश्चात्त्य देशांनी ही गरज अद्याप नीट ओळखलेली नाही. त्यांनी ओळखली नाही म्हणून आपण ओळखूच नये असं नाही. ह्याचा पाया प्राथमिक शिक्षणातच घालायला हवा. भाषा आणि चित्रपट यांचा संयुक्त अभ्यासक्रम आपण तयार करायला हवा. कविता ही भाषांचा सर्वोत्कृष्ट आविष्कार असते. हे ओळखून विद्यार्थ्यांना कविता शिकवणे अधिक गरजेचे आहे. कवितेत अपंग व्यावहारिक भाषा हनुमानउडी घेत असते. तिचे व्याकरण हवे तसे मोडत असते. त्यामुळे कवितेचे प्रभुत्व हे भाषेवर प्रभुत्व मिळवण्याचे सर्वात उत्कृष्ट साधन असते. तेव्हा ह्या अभ्यासक्रमात कविता हे साहित्यरूप म्हणून, तर कथा व कादंबऱ्यांच्याऐवजी नाटक व चित्रपट ह्यांचा समावेश असावा. शाळेत बालचित्रपटकथा व बालनाटके टेक्सबुकात असावीत. हे चित्रपट प्रत्यक्ष दाखविले जावेत व बालनाटके विद्यार्थ्यांकडून बसूवन घेतली जावीत. ह्यासाठी सुट्ट्यांचा वापर करावा. काही धडे गद्यरूप असावेत. नाटक व चित्रपटामुळे आयुष्याच्या तांत्रिक अंगांचा आपोआपच परिचय होईल. माध्यमिक शाळेतही ५०% वजन साहित्याला व ५०% वजन नाटक-चित्रपटाला असावे. मात्र इथे विद्यार्थ्यांना समीक्षक बनवण्याऐवजी कलावंत बनवायचा प्रयत्न हवा. विद्यार्थी एखाद्या कवितेवरील, कथेवरील प्रश्नांची काय उत्तरे देतो ह्यापेक्षा त्या विषयावर कशी कविता लिहीतो, कशी कथा लिहीतो त्यानुसार त्याची गुणवत्ता जोखली पाहिजे. आज अभ्यासक्रमात आकलनात्मक बाजूवर नको तितका भर आहे. त्याऐवजी सृजनात्मक बाजूवर भर असायला हवा. विज्ञानाचे अथवा मानव्यशास्त्रांचे अध्ययन करतानाही हाच विचार असायला हवा. तो विद्यार्थी प्रयोगशाळेत काय करतो, वैज्ञानिक विचार कसा करतो ह्यावर भर हवा.

आपला देश गेली कित्येक शतके नाचणे साफ विसरून गेलाय. हल्ली हल्ली आम्ही पोरे दांडिया खेळायला लागलोय, तर आमच्या संस्कृतीरक्षकांना तेही बघवत नाही असे दिसते. पाश्चात्य देशांत पार्टी किंवा फंक्शनच्या निमित्ताने नृत्याचा परिचय लहानपणापासून होतो व ते लोक सतत नाचताना दिसतात. आपणाला आदिवासींकडे जाऊन त्यांची नृत्ये सामावून घेऊन बॉलडान्ससारखे नृत्यप्रकार विकसित करायला हवेत. भांगडा, गरबा, कोळी ही नृत्ये आपण स्वीकारायला हवीत व ती आपल्या सर्व समारंभांची व उत्सवांची नृत्ये बनायला हवीत. त्यासाठी वर्गात शारीरिक शिक्षणाबरोबर (Physical Training) नृत्याचे शिक्षण द्यायला हवे. त्यामुळे एकीकडे व्यायामाची आवड निर्माण होईल तर दुसरीकडे नृत्य कला म्हणून विकसीत होईल. माध्यमिक शाळेत आज स्पेशल विषय म्हणून चित्र किंवा संगीत कला म्हणून शिकवल्या जातात. त्यांचा परिघ वाढायला हवा. अलिकडे प्रार्थनांचा वेळ कमी केलाय तो पुन्हा वाढवायला हवा. त्यातून संगीत व शब्द ह्या दोन्हींची सवय लागते. मॅट्रिकपर्यंत विद्यार्थी एका तरी कलेत तयार व्हावा. आज भारतात कला, विज्ञान व मानव्यविज्ञान या तिन्ही गोष्टी मृत झाल्या. आता सर्वांनीच त्यात नवीन उन्मेष निर्माण करायला हवा. त्यासाठी हे मूलभूत बदल आवश्यक आहेत. आपल्याकडेच भाषाविज्ञानापासून भौतिकशास्त्रापर्यंतचे सर्व तज्ज्ञ शिक्षणावर, साहित्यावर केवळ अॅकॅडमिक चर्चा करत असतात. मूलभूत गोष्टीतच बदल हवा हे कुणी लक्षात घेत नाही. जर भारतीय जीवन गतिशील बनवायचे असेल तर Dance is the ethusiam of society हे तत्व प्रत्यक्ष आचरणात आणायला हवे. पोरं वेडीवाकडी नाचतात म्हणून त्यांना नाकं मुरडण्यापेक्षा ती तालात कशी नाचतील ते आपण पाहायला हवे. किंबहुना असे पाहणे हेच विधायक आहे.

नृत्य शिकवता शिकवता आपण भारतीयांच्या सर्व जगानं मान्य केलेल्या ध्यान व योग पद्धती स्वीकारायला हव्यात. ह्या गोष्टींचे महत्व प्रथम विद्यार्थ्यांना शिकवायला हवे आणि मग त्यांच्याकडून सराव करून घ्यायला हवा. नृत्यामुळे शरीर व ध्यान व योगामुळे मन फ्रेश रहाते. महाविद्यालयीन शिक्षणात तर ह्यांचा सखोल अभ्यास हवा. भारतीय दर्शने मग ते वैदिक असो की अवैदिक तंत्रात्मक असो की नाथसंप्रदायी असो समजायची

असतील तर ह्या सर्व गोष्टी आवश्यक आहेत. त्याचा शरीराला व मनाला होणारा फायदा तर फारच महत्त्वाचा आहे. आज भारतातले अनेक कलावंत, विशेषत: चित्रातले, ध्यानाचा काडीचा अनुभव नसताना आध्यात्मिक चित्रे काढत असतात. ही एका अर्थाने ह्या कलांतील स्पिरिच्युअल मेडीओकर हिपोक्रसीच आहे. कलाशिक्षणात सर्व ध्यानपरंपरा समाविष्ट केल्या तर भारतीय परंपरा नीट उमगेल असं मला वाटतं.

आपल्याकडे एखाद्या वैज्ञानिकाला नंतर चित्रपटात रस निर्माण झाला किंवा चित्रपट कलावंताला डॉक्टर व्हावेसे वाटले तर त्याचे काय करायचे ह्या प्रश्नाचे उत्तर नाही. सध्या तात्पुरती एक गोष्ट आपण ह्या बाबतीत करायला हवी, ती म्हणजे सहा-सहा महिन्यांनी सृजनात्मक कोर्सेस चालू करणे. भौतिकशास्त्रापासून कवितेपर्यंत सर्व विषयांचे सहासहा महिन्याचे प्राथमिक वर्ग चालू केले तर त्याचा फायदा सर्वांनाच होईल असे वाटते. किमान त्या विषयांचे चांगले आस्वादक ह्यातून निर्माण होतील.

(११) ह्या सर्व सुधारणा प्रत्यक्षात याव्यात असे वाटत असेल तर आपणास महाविद्यालयांचे सध्याचे मॉडेलच पूर्णपणे बदलायला हवे. एकतर महाविद्यालयांचे व्यवस्थापन हे विद्यार्थी व शिक्षक ह्यांनी करायला हवे. महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांनी स्वत:ची चित्रे, शिल्पे विकून नृत्य, नाटके सादर करून संकुलासाठी पैसा गोळा करायला हवा. घरांची इंटेरियर डिझाईन्स करून द्यावीत. ह्या विद्यालयात शिकून मोठ्या झालेल्या कलावंतानी स्वत:च्या कलाकृती विकून महाविद्यालयाला त्यातील पैसा द्यावा. नृत्य, नाटक, चित्रपटवाल्यांनी व्यावसायिक धर्तीवर चित्रपट, नाटक, नृत्ये तयार करून त्यांचा परफॉरमन्सवर पैसे कमवून द्यावेत. त्याचबरोबर युवागृहात चांगले खाण्याचे पदार्थ तयार करून त्यांच्या विक्रीतून पैसे कमवावेत. डॉक्युमेंटरी जाहिराती बनवूनही पैसा कमूवन द्यावा. शासनाने कलाक्षेत्रातील सर्व कामे डॉक्युमेंटरी, जाहिरातीची कामे तसेच पुस्तकांच्या अनुवादांची कामे ह्या महाविद्यालयाकडे सोपवावीत व त्याबदल्यात त्यांना पैसा द्यावा. आज शासन एकतर्फी ग्रँट देते ती बरी नव्हे. शासनालाही विद्यार्थ्यांचा फायदा व्हायला हवा. अनुवादाची कित्येक कामे, त्यांच्या लेखनापासून प्रिंटिंगपर्यंत ह्या महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांकडून करून घेता येतील आणि शासनाचा खर्चही वाचेल. ह्यातून विद्यार्थ्यांना स्वावलंबनाचे धडे मिळतील. जी गोष्ट कला महाविद्यालयाची तीच विज्ञान महाविद्यालयाची. प्रत्येक मेडिकल कॉलेजचे स्वतंत्र हॉस्पिटल असावे किंवा इंजिनियअरिंग कॉलेज व तंत्रात्मक कोर्सवाल्यांचे स्वत:चे त्यांच्या अभ्यासक्रमाला पूरक असे कारखाने असायला हवेत. उदाहरणार्थ, शासनाची बांधकामाची सर्व कामे तज्ज्ञ लोकांच्या मार्गदर्शनाखाली सिव्हिल इंजिनिअरिंगच्या व आर्किटेक्चरच्या विद्यार्थ्यांनी करावीत. सर्व शासकीय इस्पितळे ही मेडिकल कॉलेजेसना जोडून द्यावीत. आज भारतात अशी स्थिती आहे की, इंजिनिअरिंग कॉलेजमधल्या साध्या संडासाचे बांधकाम देखील तिथले शिक्षक व विद्यार्थी करत नाहीत. हे जितक्या लवकर थांबेल तितके बरे. हीच गोष्ट मानव्यविज्ञानाबाबत. इलेक्शनच्या कामकाजात राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांचा उपयोग स्वयंसेवक म्हणून व्हायला हवा. इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांना उदाहरणार्थ अजंठा वेरुळच्या निगराणीचे व तिथे गाईड होण्याचे काम आळीपाळीने द्यायला हवे. शासकीय उत्खननात त्यांचा सहभाग हवा किंवा विद्यालयाच्या उत्खननाच्या कार्यक्रमांना शासनाने अनुदान द्यावे. आज जगात इतरत्र विद्यार्थी काम करून शिकत असतो. भारतातील विद्यार्थी मात्र आईबापांच्या आणि शासनाच्या जिवावर चैन करत फावल्या गप्पा झोडत आळश्यासारखा हिंडत असतो. असा विद्यार्थी नागरिक झाल्यावर काय काम करणार? विद्यार्थ्यांना कामचुकारपणाची सवय आपण विद्यार्थीदशेतच लावत असतो. त्यामुळे त्यांना महत्त्वही कळत नाही आणि जे शिक्षण आपण घेतो ते किती महागडे आहे तेही कळत नाही. आपला बाप, आपली आई आपल्यासाठी किती खस्ता खातात ते आपल्याकडे लोकांना ते आईबाप झाल्यावरच कळते. सामाजीकरणाची प्रक्रिया आपल्याकडे शिक्षण संपल्यावर चालू होते. हे थांबवायचे असेल तर वर सांगितलेल्या गोष्टी करायलाच हव्यात. मानव्यशाखातील अर्थशास्त्र, व्यापारशास्त्र वगैरेच्या विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयाने स्वत:ची दुकाने चालवायला द्यावीत. महाविद्यालयातील मध्यवर्ती क्रीडांगणाबाहेर सुसज्ज गाळे बांधून प्रत्यक्ष कार्यशाळा हीच आधुनिक संस्कृतीची खरी शैक्षणिक प्रतीके आहेत. ह्या क्रीडांगणातच युवागृह उभे करून तिथे नृत्य, खाणे, सेमिनार, नाटक, चित्रपट वगैरे सर्व गोष्टी करता येतील.

(१२) शिकवण्याची पद्धत ही आपल्याकडील जुन्या गुरुकुल पद्धतीला धरून असावी. विद्यार्थ्यांना कुठल्याही वर्गात बसण्याची परवानगी असावी. इथे गुरूने बोलावे, शिष्याने ऐकावे. आजकाल वर्गात पाश्चात्त्यांची बसण्याची भंपक पद्धत आपण राबवतो आहोत. ती बदलून भारतीय बैठक चालू ठेवावी. गुरु मधे असावा व विद्यार्थी भोवताली बसावेत. लिखाणासाठी भारतीयांची जुनी टेबल पद्धती राबवावी. कार्यशाळातून काही भारतीय व काही विदेशी कलावंत, उद्योगपती, खेळाडू, राजकारणी, शास्त्रज्ञ व मानव्यवैज्ञानिक बोलवावेत. गुरुने व्याख्याने देण्याऐवजी उपनिषदातील प्रश्न-उत्तर संवाद पद्धत राबवावी. ती अधिक चांगली आहे. अर्थात फळा वापरताना गुरु फळ्याकडे विद्यार्थी चौकोनी असे असावेत. गुरुने निरुपण करावे, शिष्यांनी प्रश्न विचारावेत. म्हणजे गुरु व शिष्यांचे नाते अधिक स्नेहाचे होईल. गुरुने शिष्यांशी चर्चा करावी. त्यांना ज्ञानाचे डोस पाजू नयेत, तर चर्चेतून ज्ञान उलगडून दाखवावे. तज्ज्ञांचे स्वत:चे परफॉरमन्स असावेत.

आपली सध्याची जी परीक्षा पद्धत आहे ती पूर्णपणे बदलावी. नववीपर्यंत गुण देऊ नयेत. फक्त ग्रेड द्यावी. १० वी ला बसायला सर्वांनाच परवानगी द्यावी. एखादा विद्यार्थी ५ वी नंतर एकदम १० वी ला बसू इच्छित असेल तर त्याला तशी अनुमती द्यावी. कला महाविद्यालयात तर महाविद्यालयीन पातळीवरही गुण देऊ नयेत. फक्त ग्रेडच असाव्यात. परीक्षा पद्धतीला फार थारा देऊ नये. १० ला मात्र शिष्यवर्गाची ॲप्टीट्यूड टेस्ट घ्यावी आणि सर्व विषयांची प्रश्नपत्रिका असावी. विद्यार्थ्याला मेडिकल किंवा इंजिनिअरिंग प्रवेश हा १२ वी नंतर द्यावा. मात्र हा प्रवेश १२ वी च्या गुणावर नव्हे तर मेडिकल एंट्रन्स किंवा इंजिनिआरिंग एंट्रन्स ह्या परीक्षानंतर असावा व ही परीक्षा सर्व राज्यांना एकच असावी. सर्वच ठिकाणी प्रवेश एंट्रन्स एक्झामनंतर द्यावा ते जास्त सोईचे होईल.

(क्रमश:)

***